

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА, СУТНІСТЬ, ВИПРОБУВАННЯ, ДЕРЖАВНА СУБ'ЄКТНІСТЬ

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Аналізується феномен національного характеру України як окремишньої геополітичної реальності, соціокультурної цілісності та незалежної держави, котра постає суб'єктом дії та відносин у різноманітних рівнях і вимірах – політичному, культурному, релігійному, соціальному, економічному та ін. Дослідження актуалізується феноменом нездоланного спротиву України військовій російській агресії, в підвалинах якого якраз і знаходяться архетипові ментальні коди українського буття. Національний характер визначається як успадкована та узвичаєна сукупність рис і норм поведінки та ціннісних орієнтацій цієї цілісності, котрі визначають форми і зміст реакцій/відповідей на вплив зовнішніх чинників. При цьому реконструкція національного характеру передбачає врахування емпіричних критеріїв та психологічних патернів, властивостей та ознак з наступним виявленням його сутності. Важливими є також порівняльний та типологічний підходи, котрі уможливають виявити множини об'єктів, а також історичний підхід, що дає змогу ретроспективного бачення витоків і чинників явлення українського характеру в часі. Україна як суб'єкт здійснює певну діяльність, спрямовану на освоєння предметної і духовної дійсності, і є водночас носієм певних рис, котрі уможливають таку діяльність. Постаючи суб'єктом, Україна сама є (і має залишитись) об'єктивною реальністю, тобто має онтологічний вимір, володіючи при цьому певними раціональними та духовно-практичними засобами, котрі дають можливість досягти світ і трансформувати його в бажаному для себе напрямку. Україна як інтегральний носій національного характеру мусить імплементувати в систему своїх міжнародних комунікативних зносин, причому як офіційних, так і неурядових, такі риси: наполегливість, послідовність, стійкість, вимогливість і водночас доброзичливість, взаєморозуміння, обов'язковість, відповідальність та толерантність.

Ключові слова: Україна; національний характер; суб'єктність України; поведінкові типи; малоросійство; господар; воїн; філософ.

THE NATIONAL CHARACTER OF UKRAINE: GENESIS, ESSENCE, TESTING, STATE SUBJECTIVITY

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The phenomenon of the national character of Ukraine is analyzed as a separate geopolitical reality, socio-cultural integrity and an independent state, which appears as the subject of actions and relations at various levels and dimensions - political, cultural, religious, social, economic, etc. The study is actualized by the phenomenon of Ukraine's insurmountable resistance to Russian military aggression, in the foundations of which are exactly the archetypal mental codes of Ukrainian

life. National character is defined as an inherited and habitual set of traits and norms of behavior and value orientations of this integrity, which determine the form and content of reactions/responses to the influence of external factors. At the same time, the reconstruction of the national character involves taking into account empirical criteria and psychological patterns, properties and signs, followed by the identification of its essence. Also important are comparative and typological approaches, which make it possible to identify multiple objects, as well as a historical approach, which enables a retrospective vision of the origins and factors of the emergence of the Ukrainian character over time. Ukraine, as a subject, carries out certain activities aimed at mastering objective and spiritual reality, and is, at the same time, the bearer of certain features that makes such activities possible. Becoming a subject, Ukraine itself is (and should remain) an objective reality, that is, it has an ontological dimension, while possessing certain rational and spiritual and practical means allowing us to understand the world and transform it in the desired direction. Ukraine, as an integral carrier of the national character, must implement the following features into the system of its international communication, both official and non-governmental: persistence, consistency, stability, demandingness and, at the same time, benevolence, mutual understanding, obligation, responsibility and tolerance.

Key words: Ukraine; national character; subjectivity of Ukraine; behavioral types; Little Russian; host; warrior; philosopher.

« При значення України є тільки в ній самій, її доля є в її лю д я х та в їх моральних і матеріальних з а с о б а х » (виділення Ю. Липи. – В. К.) [17, с. 4]. З такими словами звертався великий подвижник української справи Юрій Липа до всіх суцх в Україні та поза її межами, до всіх, кому небайдужою є її доля, її майбуття. Як і в Тараса Шевченка, для Юрія Липи Україна – не лише одухотворений сакральний феномен, але й діюче начало, суб'єкт творення, рушійна сила власного поступу. І в цьому головним опертям для неї постають її люди та їхні можливості, матеріальні та духовні. А яким чином вони здійснюватимуть оте високе призначення України, залежить від їхнього вміння, наснаги, бажання, волі, здатності подолати внутрішні та зовнішні перепони. Інакше кажучи, йдеться про **національний характер** – успадковані та узвичаєні соціопсихологічні архетипи народу та норми його реакції на впливи довкілля. Причому, в розумінні Ю. Липи, поняття «національний

характер» своєю горішньою межею має не лише людську спільноту, але й ту соціоприродну реальність, котра є його батьківщиною.

У цьому контексті надзвичайно важливого значення набуває **утвердження України у світі**, постановня її як повноправного і повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Таким чином вдасться подолати традиційний вектор номінації України як об'єкта чийхось інтересів, тобто як ресурсу, розпорядником і користувачем якого жадають виступати ті чи інші геополітичні гравці. При цьому суб'єктність України істотно залежить від колективної волі її громадян та національних інституцій, уповноважених відстоювати її інтереси. Фундаментального значення набуває, таким чином, поведінковий патерн українського дискурсу, бажання і вміння реалізувати креативні потенції національного характеру України.

Метою дослідження є концептуальний аналіз феномену національного характеру України як окремішньої

геополітичної реальності та соціокультурної цілісності, котра постає суб'єктом дії та відносин у різноманітних рівнях і вимірах – політичному, культурному, релігійному, соціальному, економічному та ін. Характер при цьому розуміється як успадкована та узвичаєна сукупність рис і норм поведінки та ціннісних орієнтацій цієї цілісності, котрі визначають форми і зміст реакцій/відповідей на вплив зовнішніх чинників. При цьому реконструкція національного характеру передбачає врахування емпіричних критеріїв та психологічних патернів, властивостей та ознак з наступним виявленням його сутності. Важливими є також порівняльний та типологічний підходи, котрі уможливають виявити множини об'єктів, а також історичний підхід, що дає змогу ретроспективного бачення витоків і чинників явлення українського характеру в часі.

Концептуалізація проблеми

Проблема людини, її сутності, походження, розмаїття, призначення, долі, буття тощо є однією з фундаментальних проблем наукового пізнання, розпочинаючи ще з його витоків в античному світі. Дослідники вишукували відповіді на питання, як вона існує в світі, пізнає його, наближається до істини, включно з абсолютною, трансформує у власних інтересах, зрештою, утверджується як розумна істота. Водночас пильний інтерес викликало людське розмаїття і спільнотна єдність, вплив довкілля на людську природу, її внутрішні особливості, риси, цінності та потреби. Саме в такому контексті і постає інтерес до людських характерів, причому як окремого індивіда, так і їх сукупностей, у тому числі окремих народів.

Початки науки характерології пов'язують з іменами Платона, Арістотеля та Теофраста, котрі особливу увагу звертали на відмінності в поведінці еллінів та «варварів». У Нові часи ця тема актуалізувалася у зв'язку з суспільними трансформаціями в Західній Європі, зокрема буржуазно-демократичними революціями та постанням націй-держав, у яких мають шануватися громадянські права. В цей час виокремлюються два основних напрямки щодо розуміння сутності і значення національного характеру – генетичний (за походженням) та соціальний (кумулятивний). Суспільні трансформації і в європейських монархіях утверджували фундаментальні цінності та ідеали – свободи, рівності, братерства, а також практичні орієнтації – підприємництва, конкуренції, змагальності, лідерства, підтримки, незалежності та індивідуалізму (Дж. Локк, К. Гельвецій, Ф. Вольтер, Д. Дідро). Зокрема, Д. Юм в окремому есеї «Про національний характер» звертає увагу на чинники його формування – моральні та фізичні: перші пов'язані з формами правління, стосунками між народами, соціальними змінами, добробутом тощо, другі – з впливом природного середовища, насамперед повітря і клімату [38]. Ш. Монтеск'є особливостями клімату пояснював міру обдарованості різних народів: у північних широтах людям притаманні різноманітні чесноти (розум, щирість, відвертість), а з рухом до півдня починають переважати ознаки байдужості та ледарства. Водночас ідеологія протестантизму, орієнтація не на божественне провидіння, а на людську творчість викликали до життя концепцію духу народу – креативного чинника суспільного прогресу (Й. Гердер, Г. Фіхте,

М. Лацарус, Х. Штейнталь, Ф. Ніцше). В подібному ідейному контексті згодом вибудовувалась концепція поділу народів на історичні, котрі прикметні цивілізаційними надбаннями, та неісторичні, долею яких залишалось слугувати допоміжним матеріалом для перших (І. Кант, Г. Гегель, О. Шпенглер та ін.). Зокрема, І. Кант зауважував, що «змішування племен (при великих завоюваннях)» поступово стирає характери, а тому «малокорисне для людського роду» [13, с. 573]. В. Вундт, автор десяти томника «Психологія народів» (1900–1920), осердям народного духу вважав мову, міфи і звичаї і наголошував на необхідності якісного розрізнення рівнів національного характеру, зокрема індивідуальної психології від колективної, народної [3, с. 37]. З. Фрейд заглиблюється в проблему субстанційних начал характеру, вишукуючи їх у структурі свідомого і підсвідомого, а його послідовники (К. Юнг, Е. Фромм, А. Інкельс, Д. Левінсон) розробили вчення про архетипи мислення та поведінки, генетичні детермінанти сприйняття та реагування людиною на чинники довкілля [11].

В Україні геній І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка відкрив усьому світові існування унікального українського характеру, з його любов'ю до рідної землі, мужністю та героїзмом, неперевершеним гумором та відкритістю світові. Національний характер українців, його походження та своєрідність досліджували М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Сумцов, О. Потебня, І. Франко, Д. Яворницький. Після визвольних змагань 1917–1921 рр. українська політична еміграція пильно вдивлялася в причини невдач, осмислювала як теоретичні, так і практичні питання

розвитку нації та держави, суб'єктивні чинники поступу (Н. Григорієв, Д. Донцов, В. Заїкин, М. Кордуба, Ю. Липа, В. Липинський, Є. Маланюк, І. Огієнко, С. Рудницький, Ст. Смаль-Стоцький, В. Старосольський, О. Терлецький, С. Томашівський, К. Чехович, Д. Чижевський, М. Чубатий, В. Щербаківський) [7; 20; 26; 33; 35]. І після закінчення Другої світової війни ця проблематика залишалася в центрі уваги дослідників (О. Бочковський, Г. Ващенко, І. Гончаренко, О. Кульчицький, В. Петров, Л. Ребет, М. Стахів, І. Холмський, М. Шлемкевич, Б. Цимбалістий) [2; 5; 25; 32; 36; 40]. Д. Донцов наголошував на особливому значенні антропологічного, зокрема – расового чинника; О. Кульчицький підкреслював ваговитість геопсихічної детермінації національного характеру; Б. Цимбалістий вважав підвалиною його формування культурні чинники [32]. І. Гончаренко проводить паралелі між національним характером і національною душею народів: «Вони містять у собі найбільш загальні спільні риси поведінки й світосприйняття того чи іншого народу» [5, с. 6].

В сучасній Україні проблемі національного характеру пильну увагу приділяли А. Бичко, І. Бичко, Т. Воропаєва, М. Гримич, О. Донченко, П. Кононенко, І. Музиченко, О. Савицька, М. Пірен, Л. Ребуха, В. Русавська, В. Храмова, К. Юр'єва та ін. Відомий український філософ П. Гнатенко визначає національний характер як сукупність національно-психологічних настанов і стереотипів, що мають історичну детермінацію, проявляються в ціннісному ставленні до світу і опредмечуються в культурі, традиціях, звичаях і обрядах [4]. До найголовніших безперечних висновків слід

віднести розуміння української нації як історично давньої та зрілої самодостатньої етнокультурної формації, з одного боку, та існування чинників внутрішнього збурення та політичної розбалансованості – з іншого [25; 31; 33; 34; 35].

Із набуттям незалежності Україна знову, після багатовікових випробувань, набуває статусу **суб'єкта міжнародних відносин**. Концептуальні та політико-правові особливості цього процесу досліджували О. Власюк, А. Гальчинський, С. Головатий, В. Горбатенко, В. Горбулін, Л. Губерський, В. Кремень, І. Курас, Л. Кучма, М. Михальченко, Ю. Пахомов, С. Пирожков, Ф. Рудич, А. Ручка, В. Шинкарук та ін. При цьому, зокрема, зверталась увага на значення **поведінкової складової** у взаєминах між державами як самодостатніми суб'єктами. Враховуючи виняткове значення для безпеки і розвитку держави зміцнення її міжнародної суб'єктності, пильну увагу привертають імперативи представлення України в колі друзів, союзників чи противників. Інакше кажучи, постає питання, чи має Україна як легітимний суб'єкт міжнародних відносин власний національний характер. Безумовно, вся Україна як системна цілісність, як самодостатня етнокультурна реальність також має свої притаманні риси налагодження взаємин, котрі істотно визначаються і національним характером. І саме поведінка України має стати важливим психологічним чинником набуття нею статусу міжнародної політичної ваги й авторитету, повноцінної суб'єктності. Отже, ця проблема потребує спеціального концептуального аналізу, що дасть змогу окреслити евристичні можливості оптимізації використання позитивних трендів у поведінковому іміджі України.

Чинники формування українського національного характеру

Витоки і постання українського національного характеру детерміновані низкою чинників, з яких найголовнішими є такі: природні, життєдіяльнісні, геополітичні, культурні та державні.

Природні. Середовище проживання, в якому відбувався етногенез українців, відноситься до **лісостепового типу помірної смуги** з іншими контактними екосистемами на пограниччі: лісовими – на півночі, степовими та напівпустельними – на південному сході, морськими – на півдні та гірськими – на південному заході. Слід при цьому мати на увазі, згідно з висновками палеогеографії, в цей період межа лісостепу майже впритул наближалася до Чорного моря, а рівень обох морів був на 8–12 м нижчим від сучасного, а тому такого широкого степового коридору, як нині, на півдні України не існувало. На цій території, принаймні в межах Середнього Подніпров'я, фахівцями (В. Алексеев, В. Баран, В. Бунак, В. Даниленко, Л. Залізняк, С. Сегеда та ін.) зафіксована **антропологічна неперервність автохтонного населення України** протягом останніх 10–12 тис. років. Це дає підставу вважати, що антропологічний тип місцевого населення є адаптивним саме щодо умов помірної смуги, з її сезонною циклічністю, достатньою кількістю води та біомаси, потужними біокосними (за В. Вернадським) ресурсами, тобто ґрунтами. В такому випадку доречно згадати мудрий висновок Г. Гегеля про те, що практично всі великі цивілізації зароджувались та розквітали в помірних теренах: на півночі це було неможливим через вкрай суворі умови проживання, на долання яких необхідно було витратити всі сили

і ресурси, на півдні, навзаєм, через доступність і достатність продуктів харчування з природних біомів і стабільності сприятливих умов проживання зникала необхідність у раціоналізації своєї діяльності задля виживання.

Існує багата джерельна база, котра дає можливість віднайти автентичне бачення тих чи інших рис національного характеру наших предків, індукованих природними чинниками. Фундатор медицини Гіпократ у праці «Про повітря, води і місцевості» пояснював войовничість скіфів їхнім способом життя та особливостями довкілля. Класик античної географії Страбон у своїй «Географії» описує роксолан, що живуть обабіч Борисфена-Дніпра, зауважуючи: «Ми вважаємо їх дуже щирими, геть нехитрими й набагато від нас поміркованішими й задоволеними своїм становищем» [19, с. 75]. Це один із перших описів національного характеру давніх українців взагалі. Уславлений грецький лікар Клавдій Гален оповідав притчу про скіфського мудреця Анахарсиса, звертаючи увагу на національну гордість його народу: «Коли йому одного разу хтось дорікнув за те, що він варвар і скіф, він сказав: «Мені ганьба – вітчизна, а ти – вітчизні». Цими словами він чудово вразив людину, нічогосінько не вартої і лише хвальковитої своєю вітчизною» [19, с. 82]. В даному випадку проводиться ідея співмірності за своїми ціннісними характеристиками етносу (держави) та її представників. Римський історик I ст. н. е. Помпей Трог, описуючи найдавніші корені праукраїнців, наводить їхні прикметні характерологічні риси: вони живуть сім'ями, шанують справедливість, до багатства байдужі, до їжі та одягу невибагливі, а найважчим злочином

вважають крадійство [19, с. 97–98]. Описаний тип поведінки населення помірної смуги має низку особливостей і детермінант, зокрема відсутність природних перепон, котрі дають можливість активно комунікувати один з одним та вишукувати різноманітні форми взаємодії з використанням довкілля. В таких умовах формується колективізм, раціональність, доброзичливість, взаємодопомога, відповідальність, справедливість та інші моральні імперативи.

Життєдіяльнісні. В умовах помірної смуги формуються своєрідні форми і способи взаємин із довкіллям місцевого населення, які найповніше репрезентуються **господарсько-культурними типами (ГКТ) життєдіяльності**. Це історично усталені моделі природокористування, властиві мешканцям тих чи тих кліматичних смуг. Для України протягом всієї її осяжної історії найпоширенішим ГКТ було осіле землеробство та скотарство помірної смуги (степ, лісостеп, полісся), де мешкала основна хліборобська людність; на периферії практикувались ГКТ напівкочових скотарів (у степу та горах), напівосілі збирачі та рибалки (морське узбережжя та великі ріки), напівосілі мисливці на хутового та промислового звіра (ліси, гори, степ) та ін. [14, с. 530–531]. При цьому головною рисою всіх практикованих форм і типів життєдіяльності було те, що в основі своїй вона була продукуючою, а не суто привласнюючою. Інакше кажучи, життєвий ресурс автохтони створювали самі, не покладаючись лише на потенціал традиційних екосистем, як-то відбувається в умовах натуральної економіки (збирачів, мисливців та рибалок), або грабунок поселень інших народів, що є звичним для номадів. Відповідно

креативне буття праукраїнців формувало в них архетипові риси працьовитості, винахідливості, комунікабельності, сміливості, родинності, прогностичності, дбайливості, охайності, впевненості та самодостатності. Напружена і водночас творча повсякденність, переконаність у сталому бутті, переживання майбутнього як сучасного викликали до життя емоційність, чутливість, ліризм, сентиментальність, індивідуалізм, свободу, замріяність та любов. На українських чорноземах сформувався **поведінковий тип** творця сприятливого для життя і розвитку довкілля, з'явився свій український **Господар**.

Геополітичні. Ще «батько історії» Геродот окреслив зовнішні обриси України у вигляді дещо скошеного чотирикутника, котрі практично збігаються з кордонами сучасної України. Це емпіричне спостереження про певну північно-чорноморську **природно-цивілізаційну окремішність** науково підтвердив академік С. Рудницький, довівши, що Україна являє собою чітко виокремлену геополітичну реальність, певну системну єдність території з її людністю, з власними особливими природними, культурними, діяльними та іншими вимірами [26]. В сучасному розумінні поняття «**геополітична реальність**» означає певну просторову дискретність на поверхні планети, яка витворена своєрідністю її етно-екологічних та ландшафтних умов, людність якої тяжіє до ціннісної інтеграції та консолідації, а сам край має виразні біосферні ознаки [15, с. 15]. На відміну від номадів, кочовиків, котрі задля ресурсів кидають обжиті і переміщуються в «перспективні» краї для використання місцевого ресурсу, осіле населення завжди мусить бути

насторожі і напоготові в обороні рідної землі. Для України ця обставина завжди була вкрай актуальною, оскільки межі її як геополітичної реальності не захищені надійними природними перепонами, а тому видавались, особливо для непроханих і охочих до чужого зайд, легкими для доступу і споживання. Відповіддю місцевого населення був спротив у різноманітних формах, включно з організованим військовим. Особливо це яскраво виявилось в часи протистояння Скіфії перським завойовникам, антської держави – нашестю готів, гунів та аварів, давньої Русі – татаро-монгольським ордам, а в подальшому – в обороні рідної землі від польських, турецьких та російських загарбників. Стан перманентної, потенційної чи реальної, напруги перед можливим вторгненням закріпив у характері українців такі риси, як патріотизм, мужність, героїзм, самовіддача, жертвовність, відвага, затятість, винахідливість, передбачливість, аскетизм, побратимство та довіра.

Культурні. Визначальним цивілізаційним чинником формування національного характеру є витворена українським народом культура, і ми можемо пишатися як її давністю, так і неповторністю. Причому, як зазначав класик культурології Володимир Антонович, попри локальні відмінності, нація «в цілому має свою віками, навіть тисячоліттями вироблену єдину українську культуру, культуру Єдиної Соборної України» [33, с. 24]. В сфері матеріального виробництва усталювались засоби і прийоми праці, інструментарій, технології, ремесло, обмін та торгівля, раціоналізація тощо, що піднесло українців до статусу найрозвиненішої хліборобської нації в Європі. Духовна культура, наскрізь

пронизана **парадигмою кордоцентризму**, філософії серця, головним центром уваги і смыслом творчості завжди мала людину, причому в її найсокровенніших мріях і жаданнях, злетах і стражданнях, здобутках і втратах, високому призначенні жити серед людей і задля людей. В основі кордоцентризму не стадна чи общинна, а особистісна самосвідомість з чітким переконанням того, що істину слід шукати і знаходити в людському серці. Саме воно, серце, створює образ буття як цілісного, суцього, усталяючись в якому людина має покладатись на почуття, розум, споглядання, сприйняття, співвіднесення, призначення, вартість, пам'ять та волю. Породжені українською культурою, названі риси увійшли до кола домінантних архетипів його національного характеру. І саме культура поставала не лише каталізатором, але й оберегом ідентичності народу, особливо в скрутні часи бездержавності. В цьому вимірі існують достатні підстави вести мову про поведінковий тип **Філософа, Любомудра**, тобто людини, котра відчуває, переживає, сприймає до серця і дбає про майбутню долю батьківщини.

Українське суспільство на імперське нищення козацько-лицарської парадигми формування національного характеру відреагувало покликом до життя інших, не менш ефективних і дієвих центрів самоорганізації народу, зміцнення його самосвідомості. Цією відповіддю було **національне пробудження у сфері культури, літератури та мистецтва**. Українське письменство, зокрема поезія, проза та драматургія, образотворче мистецтво, філософська та історична думка, священство, тобто всі небайдужі до долі власного народу, своїми засобами явили світові (і собі самим) існування

українського народу, з його власною мовою, історією, рідною землею, людьми, їхніми надіями і сподіваннями. Духовні провідники нації закликали «земляків, в Україні суцях» згадати, що вони українці, що ця земля – їхня батьківщина, на якій хоче панувати нахабний чужинець. І до початку ХХ ст. сталося бажане і омріяне: національна самосвідомість народу України почала невпинно пробуджуватись, мільйони «Я» почали трансформуватися в цілісне «Ми», з'явилося почуття єдності українців з її різних теренів, бажання самим вершити свою долю. Як наголошував відомий «шістдесятник» Володимир Жмир, «завершальним компонентом тут є політико-правові форми національної самосвідомості, обґрунтування необхідності інституалізованої стабільності етносу, цілісності «Ми». Актуалізується проблема затвердження структури національних вартостей, захисту їх в усталених державних формах» [12, с. 108]. І протягом всього ХХ ст. український народ докладав відчайдушних зусиль, щоб таки «усталити державні форми» у вигляді УНР, ЗУНР, Української Держави (Гетьманщини), Директорії, Карпатської України і, нарешті, незалежної України зразка 1991 р. І так само, як державне будівництво відбувається в умовах шаленого спротиву північного ворога України, з втратами і поразками, розчаруваннями і надіями, таким самим випробуванням піддається і її національний характер, зі спробами замулити та знівечити його, замінити ерзац-матрицями служіння загарбнику.

Державні. Найвищою формою політичної організації людських спільнот є **держава**, тобто система організаційно-управлінських органів забезпечення цілісності функціонування суспільства в

межах певної території як просторового вмістилища та матеріальної основи життєдіяльності консолідованих індивідів. І, безумовно, саме від форми державного правління залежить зміст та напрямок впливу на вироблення нормативних засад життя та поведінки її громадян. Згідно з історичними джерелами, в державах скіфів та антів виразно простежувались ознаки військової демократії з елементами розвиненого народоправства у мирний час та беззастережної дисципліни і порядку під час проведення військових дій [8; 19; 33]. В княжі часи ці риси суспільної організації були продовжені і розвинені, причому взаємини зверхника держави і народу тяжіли до принципів конституційної монархії, з унормованим законодавством (зокрема, в «Руській правді» Ярослава Мудрого) щодо прав і обов'язків кожної із сторін. При цьому, з огляду на геополітичне становище України, потреба в гарантуванні безпеки населення і території, налагодженні вигідних торговельних зносин із сусідніми країнами була ледь не головною функцією центральної влади. І робили це не прийшли варяги, а власні організовані структури. Як довів М. Грушевський, Київ взяв ці обов'язки на себе, для чого і були, зокрема, створені відповідні структури – дружини: «Вже в IX віці, була неможлива без організованих, за всіди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусіли зявити ся тут дуже рано» [8, с. 389].

Постійна князівська дружина використовувалась насамперед для забезпечення внутрішнього спокою та захисту володінь і утримувалась коштом податків та земельних ленів. Великокняжа дружина могла доповнюватись «списами» удільних князів, при цьому полк

із 900 таких «делегатів» міг нараховувати близько семи тисяч воїнів. Це давало можливість під час значних військових акцій, наприклад, у з'ясуванні стосунків з Візантією чи Хазарією (князі Олег та Святослав), вести до бою військо з декількох десятків тисяч бійців. Прикметно, що давньоруське військо практично ніколи не здійснювало загарбницьких походів, а тому в масовій свідомості міцно закріплювалися **архетипи рідної землі та батьківщини, їхньої святості**. У подібних змаганнях і закріплювалися в характері такі риси, як сміливість, відданість, самопожертва, витривалість, героїзм, взаємодопомога, товарицькість та патріотизм.

Поза сумнівом, найяскравішим втіленням архетипових рис національного характеру українців постає його явлення у вигляді **запорозького козацтва**. Очевидно, в даному випадку якраз і має йтися про **базову особистість**, тобто таке поєднання загальноприйнятих рис і форм поведінки, котре своєрідним чином може слугувати еталонним для всієї нації. Вже в XIV–XV ст., коли Україна перебувала в складі Великого князівства Литовського, міщани і селяни зорганізовувались у полки територіальної самооборони з тим, щоб мати змогу дати відсіч нападам татар чи ногайців. Період із XVI і практично до кінця XVIII ст. вважається часом розквіту козацького феномену як форми самоорганізації українського суспільства задля протидії зовнішнім загрозам та здійснення прогресивних реформ всередині країни. Причому козацтво функціонувало щонайменше у двох організаційних формах – міському (реєстровому) та вільному (запорозькому). Попри організаційні умовності **воно було єдиним і щодо свого суспільного**

призначення – обороняти Україну, і щодо непорушних цінностей, зокрема незалежності та демократії. Запорожці зуміли створити, навіть в умовах співіснування з Річчю Посполитою, своєрідну «християнсько-козацьку республіку» (за оцінками європейців), вільну державу, в якій гартувалися міць і характер української людини. Своїм впливом вона охоплювала всі українські терени, концентруючи в своєму осідку, на Січі, чималу стабільну спільноту, ладну і дати відсіч ворогу, і дбайливо господарювати. За оцінками Д. Яворницького, який скористався даними архівних джерел, про демографічну наповненість Січі можна мати уяву з таких показників: 1534 р. – 2 тис., 1594 р., – 6 тис., 1671 р. – 20 тис., 1732 р. – 10 тис., 1762 р. – 20281 особа, 1775 р. – 59637 осіб [39, с. 115–125]. І це була **еліта нації**, на поклик і під стяги якої за потреби ставали десятки і сотні тисяч однодумців зі всієї України.

Саме козацтво стало рушійною силою Визвольної війни українського народу 1654–1657 рр., саме воно піднесло на належну височінь міжнародну суб'єктність України. Його зусиллями, під проводом мудрих керманів, було апробовано та опредметнено моральний, політичний, військовий, культурний та релігійний дискурси, котрі витворили синтетичну цілісність національного характеру українців. У запорозькій спільноті панували принципи прямої демократії, включно з виборністю та підзвітністю посадових осіб, а громадянська воля була вирішальним чинником регламентації практично всіх сфер життя. Як зазначає П. Сас, «публічно виражена колективна воля (владні і політичні рішення козацької ради) накладалася в політичній свідомості запорожців на певний

ціннісний підтекст і набувала для них значення морального імперативу. Це зумовлювало утвердження в запорозькому середовищі відповідних установок публічної поведінки, а також вшанування козаками цінностей виразно громадянського спрямування» [29, с. 284–285]. Таким чином, як і у випадку утвердження ліберальних цінностей у Західній Європі в часи революцій, саме українське суспільство визначало «правила гри» щодо поведінки всіх своїх членів, і з часом унормовані законами принципи стають частиною внутрішнього світу кожного з членів громади. І зовсім не випадково в українській народній творчості і літературі слово «козак» **набуло символічного змісту як зразка, ідеалу, мірила найкращих людських якостей**. Це був той символічний образ, з яким співмірювала свої вчинки молодь, на захист якого очікували всі потребуючі люди, про якого мріяли дівчата в очікуванні судженого. Саме в таких випробуваннях сформувався образ воїна-захисника, лицаря і героя, і українське козацтво стало його земним втіленням, оскільки не жаліло свого життя задля спокою України. Йдеться про поведінковий тип **Воїна**, етимологізованого в Україні як **Козак**.

Деформаційний тиск Росії

Теоретики євразійської доктрини Н. Бердяєв, Н. Кавелін, В. Ключевський, Н. Лосський, В. Соловйов, О. Трубецькой, звичним чином мовлячи про унікальність російського народу, аксіоматизують богообраність влади, його релігійність, общинність та вірність правителю [18]. Відповіді на подібні фантомні самолюбубання і возвеличення містяться в наукових дослідженнях, зокрема з історії, психології та філософії,

незліченних подорожніх враженнях самовидців російського буття, з котрих проглядається зовсім інший образ російського характеру. Французький монархіст маркіз Астольф де Кюстін відвідав Росію у 1839 р. і одразу помітив її золотоординське нутро: «За нащадків Чингісхана Азія востаннє кинулась на Європу: відступаючи, вона вдарила об землю п'ятою – і так постав Кремль» [16, с. 34]. В країні процвітає деспотизм і тиранія, а над усім панує ідея війни, підживлювана вічним страхом: «У народі – давке відчуття тривоги, в армії – неймовірне звірство, в адміністрації – терор, що поширюється навіть на тих, хто тероризує інших, у церкві – низькопоклонство і шовінізм, серед знаті – лицемірство й святенництво, серед нижчих класів – невігластво й крайні злидні. І для всіх і кожного – Сибір» [16, с. 38]. Зафіксована французом **матриця тогочасної російської реальності** без суттєвих корекцій чинна як щодо попередніх етапів розвитку імперії, так і її наступних формотвілень, включно з нинішніми часами. Класик наукової етнографії Фрідріх Ратцель, фіксує вплив монголів на формування росіян, вказував на фізичні та розумові («регресивні») запозичення, але найпомітніші зміни відбулися саме в поведінці: «Сприятлива для утворення політичних мас здатність монголів до безсловесної покори безумовної витривалості ... перейшла і до росіян» [24, с. 16]. І ще одну золотоординську традицію успадкувала Росія як універсальний комунікаційний регулятив, а саме введення співрозмовника в оману, тобто **дискурс брехні**, неправди. В самій управлінській ієрархії цей дискурс практично не використовується, оскільки комунікація в ньому векторизована і має

форми наказу (згори вниз) або звіту про виконання (знизу вгору). У такому випадку будь-яка лжа у звітності карається смертю. У всіх же інших міжсуб'єктних чи міждержавних взаєминах брехня вважається гідністю та вмінням, оскільки дає можливість ошукати іншу сторону з вигодою для себе. Практикована як державна політика, брехня стала неодмінною складовою всього російського характеру.

Механізм формування національного характеру в державах тоталітарного штибу знаходиться на іншому ціннісному полюсі – не відтворення архетипових культурних рис, а своєрідне **програмування бажаної для влади моделі поведінки**. Образне означення та логістику цього процесу запропонував представник знаної культурологічної школи «Культура і особистість», британський антрополог Дж. Горер, висунувши т. зв. **«пелюшкову» гіпотезу**. Смісловим центром цього узагальнення є теза про те, що «російська душа – сповита душа» [37, с. 540]. Вчений порівняв інформаційно-догматичний тиск подібної держави на своїх громадян із щільним замотуванням немовлят у пелюшки. Маля не має можливості рухатися, а тому мусить терпіти подібний стан, бути покірною. Розрада настає лише під час перепеленання, коли вивільняються ручки та ніжки, і дитина може сповна насолодитися їхніми рухами. Екстраполюючи на доросле населення, сучасні дослідники переконливо обґрунтовують, що подібна етологічна матриця породжує в російському суспільстві стан **масового мазохізму**, за якого потенційною жертвою режиму може стати будь-хто і будь-де [23].

Для деспотії етнокультурне походження існуючих чи потенційних

підданих не має аніякісінького значення: вони для неї є *tabula rasa*, чистою дошкою, на якій російський наставник викарбує свої правила поведінки. Як свого часу горезвісний теоретик «мічурінської біології» Трохим Лисенко, улещуючи Й. Сталіна, запопадливо твердив: «У нашому Радянському Союзі, товариші, люди не народжуються, народжуються організми, а люди в нас робляться, – трактористи, мотористи, механіки, академіки, вчені і так далі і так далі. І один із таких зроблених людей, а не народжених, я – я не народився людиною, а став людиною» [30, с. 27]. І він таки говорив правду, оскільки в тій реальності, яку для нього уособлював генсек, **людину не відтворювали та творили, а конструювали за певною матрицею, вона ставала не об'єктом виховання і розвитку, а управління і використання.**

Існування подібних зомбованих істот пов'язане з колосальним внутрішнім дискомфортом, викликаним суперечностями між спадковою та культурною пам'яттю, з одного боку, і новою матрицею поведінки – з другого. Це призводить до найрізноманітніших результатів: спротиву (свідомого і несвідомого), послуху, адаптації (прийняття правил гри), аж до повного перевтілення та стану модальної (для цього режиму) особистості. А на масовому суспільному рівні в тоталітарному суспільстві спостерігається певна циклічність: довгі періоди «нерухомості» – депресії, служіння і послуху, із інтраверсією та замкненістю в самому собі змінюються спалахами соціальної активності. Подібна активність векторизується, головню, самою владою, причому найкращим об'єктом її уваги є той чи інший образ «ворога», на якого і покладають всі провини за життя у

«пелюшках» режиму. Щоправда, час від часу стається нерегульована і непрогнозована активність, тоді відбувається те, чого в Росії влада жахається якнайбільше – різноманітні бунти та «смути» (достатньо згадати часи правління Бориса Годунова, Ніколая II чи Михайла Горбачова). Потому владі доводиться докласти чималих зусиль, щоби знову затиснути населення в пелюшкову – кирзову або тюремну – робу.

Отже, для власного населення – постійний контроль та примус, у зносинах зі світом – пильний погляд навкруг, «чи нема країни, щоб загарбать і з собою взять у домовину» (Т. Шевченко), підживлюваний каталізатором у вигляді цілеспрямованого створення образу перманентних «ворогів» для Росії. Загалом тоталітарний тип соціальної організації нівелює людські якості, знищує індивідуальність людини, її самостійність та якісність, формує усереднену масову свідомість та поведінковий дискурс. Подібна людська маса є зручною в управлінні, оскільки влада володіє інструментарієм трансформації її в **консолідовану зграйність**, в основі якого знаходяться два вольових імперативи – заманювання користю (здобиччю) і застосування кари (примусом). Тим самим людське існування в тоталітарній системі практично повністю спрямоване на забезпечення виживання індивіда як фізичної істоти.

Цілком зрозуміло, що не лише маркіз де Кюстін та етнолог Ратцель звернули увагу на цю **російську роздвоєність**. Апологети настійливо торочать про «загадковість» російської душі, пасіонарність, тобто винятковість цього народу і т. ін. Але ось які ідіоми наводить В. Даль у своєму «Толковому словнику» з прикметником «русский»: «Русский

ум – задний ум – запоздалый. Русский Бог – авось небось да как-нибудь. Русский час – невесть сколько» (виділення В. Даля. – В. К.) [9, с. 570]. В цих порівняннях – віковий висновок самого народу, самокритична оцінка власного буття. Але і мудрі філософи констатують те ж самісіньке явище, котре С. Бердяєв називає **індетермінованістю** в житті російської людини, малозрозумілої для європейців. «Потрібно пам'ятати, – підсумовує філософ, – що природа російської людини дуже поляризована. З одного боку – покора, відречення; з другого боку – бунт, викликаний жалістю і волаючий до справедливості. З одного боку – співчуття, жалісність, з другого боку – можливість жорстокості; з одного боку – любов до свободи, з другого – схильність до рабства» [1, с. 715]. Пояснення цій «полюсності» знаходимо в зверненні до понятійного бінома **«архетипи-стереотипи»**. Цілком зрозуміло, що архетиповими ознаками, спільними для всіх народів, у т. ч. і для росіян, є позитивні характеристики, оскільки саме вони дають можливість роду-племені існувати та відтворюватись. Стереотипи ж формуються шляхом накладання тих чи інших канонів і правил поведінки владними (домінантними) структурами. А тому всі негації на кшталт жорстокості, розбою, насильства чи ненависті – на сумлінні керманців цієї держави з їхнім векторизованим «вихованням» на покору та розбій.

Загальновідомою є політична заангажованість сучасної російської соціальної аналітики, однак навіть упереджені показники щодо суспільних настроїв росіян вельми прикметні щодо оцінки сутнісних рис їхнього національного характеру. Всеросійський центр вивчення

громадської думки влітку 2020 р. оприлюднив результати опитування, в якому йшлося як про позитивні, так і негативні його риси. Так, позитивні риси існують, але їхнє представництво просто «вважає»: мужність та стійкість притаманна 23% респондентів, терпимість та безвідмовність – 18%, взаємовиручка та товариськість – 14%, патріотизм та гордість – 13%, а чесність та щирість – лише 11%; при цьому 70% вважають, що російський характер таки є [27]. Якщо врахувати, що ті ж самі респонденти щиро фіксували значну поширеність таких суто «національних» рис, як пристрасть до пияцтва та наркотиків, покладання на «авось», агресивність, заздрість, жорстокість тощо, то маємо досить близький до автентичного образ орди «визволителів», котрі нині топчуть своїми чобітьми українську землю в Криму та на Донбасі.

Означені засоби і механізми формування «російської душі» Москва найповнішою мірою застосовувала і застосовує в нинішній час і щодо українців, маючи на меті їх трансформацію у вірних та надійних «гвинтиків» імперії. І на шляху до повної трансформації питомий українець має зникнути, а натомість з'явитися «малорос», хоча й недолугий, але вже майже «русский человек». Модальна особистість у вигляді «малороса» постає як витвір імперської влади, для якої потрібен був саме такий підданий – лояльний, слухняний, відданий, здатний на виконання будь-яких вказівок та забаганок Москви.

Видатний український мислитель Євген Маланок у своїй праці «Малоросійство» (1959) зробив своєрідний анатомічний розтин «хворого» на важку недугу українського організму. І виявляється, що вона не є внутрішньою, а

привнесеною, причому ця ін'єкція зроблена ворогом. «Що таке малорос?» – задається питанням вчений. І відповідає: «Це – *тип національно-дефективний* (виділено Маланюком. – В. К.), скалічений психічно, духовно, а в наслідках, часом – і расово» [20, с. 7]. Тим-то розбудова нової незалежної України після 1991 р. ледь не головною внутрішньою перепоною мала подолання внутрішнього малоросійства [28].

У структурі імперії малоросійство живилося двома джерелами: з одного боку, бажанням центральної влади мати упокорене аборигенне населення з відповідною нормою реакції на будь-які її забаганки, з другого – інстинктом самозбереження, тобто адаптивною поведінкою частини населення на прийняття запропонованих загарбником ідейно-ціннісних вимог. Подібно до цуцика, який ластиться до господаря і крутить хвостом в очікуванні кусня м'яса, забуваючи при цьому, що його предком був гордий повелитель лісів – вовк, малорос задля допуску до панського столу ладен відректися від усього святого – мови, віри, звичаїв, предків, рідної землі.

Процес деформації української людини в малороса прикметний низкою соціокультурних та психічних відхилень від норми. З боку домінантного регулятора на об'єкт впливу накладаються смислові контенти поведінкових реакцій, адекватних заявлених владою системі світоустрою. На поверхні це постає як визнання власної меншовартості та недолугості, нездатності до повноцінної соціалізації та просування по ієрархічній драбині. Ця перепона усувається шляхом повної переідентифікації особистості, в даному випадку – з малороса на росіянина. Але в цьому разі нова

особистість має повністю відректись і позбутися навіть антуражних (залишених як декоративні) для цього «провінційного» підданого прикмет, наприклад, одягу, звичок, характеру. А старому, «малороському», образу влада залишає всі ознаки власного негативного штибу, які вона екстраполює на цей об'єкт із себе самої. Інтерналізація, тобто проєкція негативних рис з панівної культури на місцеву, підвладну, покликана векторизувати суспільну думку у напрямку зверхності, зневаги, ненависті до «інших». На рівні семантичному постає навіть своєрідний **сленг соціальної домінантності** щодо таких спільнот типу «хохол», «деревня», «мужичье», «колхоз», аж до сучасного «понаехавшие». Тим самим подібний суспільний настрій стає ще однією спонукою для окремих представників цих «інших» («інородців» – по-московськи) позбутися цього тавра парії, «недоторканого».

Не випадково імперська влада після руйнування Запорозької Січі та розпорошення козацтва по світу робила все, щоб зітерти з людської пам'яті цей символ людської поведінки, караючи та підкуповуючи старшину, закріпачуючи козацтво, забороняючи мову, звичаї, пам'ять, тобто все те, що стояло на заваді перетворенню їх у покірну масу. **Внаслідок цього базова особистість ідеального українця почала набувати рис модельної особистості, тобто такої, в якій поведінкові тренди не поєднувалися в органічне ціле, а являли собою еклетичну суміш архетипів та стереотипів.**

Потенційні малороси, у свою чергу, мають насамперед здійснити наругу над собою та своїм родом. Не лише із свідомості, але й підсвідомості має бути викреслена пам'ять про науку

батька-матері, перекази про рід та минавшину, слід забути про своє походження, національні корені. А на озброєння має бути взята **логістика адаптації та пристосуванства, політичної мімікрії, конформізму**. На втіху притлумленому особистісному «Я» зберігаються лише просвітки етноінфантилізму у вигляді застільної пісні та гіркої сльози за своє зламане життя. Але навіть це не рятує від внутрішнього дискомфорту, відчуття соціальної неповноцінності. І тоді в душі малороса пробуджується імперська модальність, і він свою лють та злість за порушену долю вихлюпує на своїх єдинокровних братів-українців, стає святішим за Папу Римського. Знуцання над своїми єдинокровними ближніми є своєрідною помстою за те, що вони просто існують як самодостатні особистості, не зламані владою, і тим самим щоденно і щомиті нагадують йому про свою первісну сутність, що існувала до імперської деформації. Бажання довести новим господам свою корисність і тим самим заслужити їхню прихильність і бажаний соціальний статус робили малоросів найвідданішими холопами держави.

Але був ще один, прискорений, шлях до зміни свого соціального статусу на користь імперії. Це найважчий злочин проти свого народу – **зрада**. Її здійснювали гуртом і поодинокі, інколи – з ідейних міркувань, але зазвичай – з користі. Подібні вчинки побутують практично в будь-якій з імперій, для яких змістом поведінки з уярмленими народами є гасло «розділяй і володарюй». В Україні, на жаль, вони не стали винятками, а подекуди призводили до жахливих наслідків для народу. Так, під час народного повстання під проводом Северина Наливайка гетьман Григорій Лобода

перекинувся до поляків, чим прискорив його поразку. Ярема Вишневецький, спадкоємець ушлявленого лицарського роду, відомий як безжалісний каратель українських повстанців, зятятий противник війська гетьмана Богдана Хмельницького. Полковник Іван Ніс в часи гетьмана Івана Мазепи здав царським військам Батурин, які дотла його зруйнували, а мешканців вирізували. Перелік можна продовжувати дуже довго, згадуючи навіть відступництво цілих страт, переважно зі старшинської та управлінської еліти. На жаль, аналогічні явища нікуди не зникли і в наші дні. Зокрема, на самому початку агресії РФ проти України в АРК, Луганській та Донецькій областях чимало працівників органів управління, безпекових та військових структур перейшли на бік ворога, чим значно полегшили нападнику порушення суверенітету і територіальної цілісності України.

Евристика американської моделі формування національного характеру

Для розуміння історичних видозмін і трансформацій національного характеру надзвичайно важливим є врахування особливостей його основних форм, якими є т. зв. базова особистість та модальна особистість. Класик культурної антропології Абрам Карднер в поняття «**базова особистість**» вкладав такий зміст: це певний стиль мислення і життя, завдяки яким людина отримує захист, повагу, підтримку, схвалення та пошанування від своєї питомої довкілної спорідненої спільноти. **Базова спільнота формується шляхом виховання в автентичному середовищі і самим своїм існуванням визначає долю народу – бути чи не бути.**

Важливим складником у комунікативному дискурсі представників різних спільнот є апеляція до різноманітних **стереотипів**, насамперед етнічних, а також статевих, сексуальних, професійних, поведінкових тощо. В функціональному розумінні стереотипи використовуються для: 1) розпізнавання об'єктів інтересу (когнітивний аспект), 2) визначення ставлення до нього, особистої оцінки (емотивний, аксіологічний) та 3) формування певного типу поведінки щодо носіїв відповідних ознак (етологічний, конативний). У цьому контексті етнічні стереотипи постають спрощеними, схематизованими образами етнічних груп, закріпленими в колективній пам'яті нав'язаними кодифікованими ознаками. При цьому принципового змісту набуває **зміст** стереотипів: чи є він самонабутим, тобто несе позитивну ідентифікацію, або закорінений у сфальшованих недругах викривлених та накинутих для вжитку образливих та неправдивих образах і характеристиках певної спільноти.

Етнічна самосвідомість формує позитивні стереотипи про власне буття, так само чинить і громадянське суспільство. І дійсно, на формування національних характеристик істотний, а подекуди і вирішальний вплив мають і демократична форма, і зміст державної організації суспільства. Вона також, як і авторитарна, створює своєрідний вектор трансформації вихідних ментальних характеристик населення, котре входить до їхньої сфери компетенції. Найпоказовішою з існуючих підходів є американська модель формування національного характеру, котру умовно можна назвати «парадигмою пілігримів». У даному випадку йдеться про **формування базового національного характеру з**

певної множини модальних характеристик і опрідметнення його у вигляді сукупності певних позитивних стереотипів.

Ця модель бере свій формальний початок з Угоди про утворення громадянського суспільства, підписаної у листопаді 1620 р. на борту корабля «Травнева квітка» європейськими переселенцями до Північної Америки. Більшість серед них складала члени опозиційної англійської церкви громади «брауністів», які згодом і отримали назву *батьки-пілігрими* – на пошанування їх символічного значення як піонерів-засновників нової держави. Саме в цій суспільній угоді і містяться **витоки майбутнього американського характеру та способу життя** з його постулатами про суверенітет народу, верховенство права, рівність усіх громадян перед законом, державу як інструмент захисту власних інтересів тощо, котрі, у свою чергу, є породженням таких європейських здобутків, як лібералізм, просвітництво, протестантизм, громадянська ініціатива та ін. [41]. Згодом американський Білль про права законодавчо закріпив пріоритет загальноамериканських цінностей, серед яких чільне місце посідають: народ (всі громадяни), союз (незалежних штатів-держав), свобода, справедливість, добробут і спокій. У подальшому вдосконалення законодавчого та виконавчого забезпечення відповідних пріоритетів стало наріжним каменем функціонування демократії, і декларативні заяви отців-пілігримів та батьків американської незалежності набували **нормативного значення**, а згодом – стали стереотипами поведінки, звичним поведінковим патерном практично для всіх громадян країни, в підсумку – атрибутивними рисами американського національного характеру.

Своєрідним оглядом розвитку американського суспільства за останні чотири століття став Тиждень національного характеру, котрий відбувся в США у жовтні 2006 р. Виступаючи з цієї нагоди, тодішній президент Дж. Буш наголосив на потребі виховання визначальних рис, які лежать у підвалинах національного характеру: солідарності, мужності, чесності та патріотизму. Тим самим **національний характер набуває інструментального, прикладного значення як ефективний засіб єднання та консолідації всього суспільства навколо загально визнаних і загальноприйнятих американських цінностей**. Слід зауважити, що послідовність зусиль громадянського суспільства, підкріплених владними інституціями, призвела до формування смислових загальнонаціональних патернів практично для всіх сфер життєдіяльності. В сфері особистісної – це культ краси, сили, молодості, оптимізму, комфорту та ін., у взаєминах між людьми – привітність, усмішка, оптимізм, рівність та коректність, в суспільних відносинах – підпорядкування законам, історична пам'ять, американська мрія, відданість батьківщині, націленість на успіх [22].

Національний характер сучасної України

Століття деформаційного тиску на український характер спричинили його дезінтеграцію, істотне порушення його базової (архетипової) моделі з привнесенням певних трендів та стимулів поведінки, супротивних національним інтересам. Етнопсихолог І. Гончаренко звертав увагу на значення такого психічного стану, як «розщеплення характеру». «Обдаровані надміру

чуттям, – зауважує вчений, – ми маємо недостатній контроль його з боку інших психічних складників, як воля й розумові обдарування» [5, с. 17]. Показовими щодо цього є своєрідна нетерплячка та емоційне зудіння в очікуванні швидкого позитивного результату вчиненого; його відсутність призводить до розчарування, деякої зневіри та навіть відмови від здійсненого, тобто його руйнування. Підсумовуючи свої виклади, І. Гончаренко наголосив: «Чуття меншовартости можна поборювати протилежним чуттям національної гідности й гордості» [5, с. 27]. І через понад півстоліття на ці слова відгукувалось українське суспільство, виходячи на всеукраїнські Майдани в разі потреби, тобто тоді, коли виникало відчуття негативних тенденцій у розвитку держави і неадекватних дій з боку представників влади. Це було, зокрема, у вигляді Революції на граніті, Помаранчевої Революції та Революції Гідності, коли колективна воля суспільства проявлялася у своїх класичних поведінкових типах Господаря, Воїна і Філософа. Ці ж самі риси ще яскравіше проявилися і під час нападу Росії на Україну в 2014 р., коли на захист Батьківщини піднявся кожен небайдужий.

Втім цілком очевидно також, що знадобиться не менше ніж сорок Мойсеевих «пустельних» літ для того, щоб втілилися в життя нові принципи суспільного реагування на внутрішні та зовнішні виклики, котрі ґрунтувалися б на цінностях національного характеру, позбавленого малоросійського бруду агресора. І чи не першочерговою в цьому переліку має бути проблема **подолання державної пасивності щодо утвердження суб'єктності України у світі**. Зокрема, із самого початку

проголошення незалежності українська держава обрала шлях мирного сталого розвитку, бажаючи виключити з подальшого інструментарію налагодження міждержавних відносин силову (військову) компоненту. На найвищому рівні декларативно було проголошено курс на постійний нейтралітет та позаблоковість. На жаль, щось схоже вже мало місце на початку визвольних змагань 1917 р., коли лідери Центральної Ради проголосили вічний мир з усіма і фактично повністю дезорганізували українське військо, що завершилося, зрештою, втратою незалежності. Пасивність подібного роду, за влучним визначенням М. Михальченка, робить Україну «запасним гравцем» Європи, якого можуть залучати до серйозних справ, а можуть взагалі не помічати [21]. Законодавчо позаблоковість була зафіксована з початком каденції президента В. Януковича, зокрема в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України», ухваленому 1 липня 2010 р. На потенційні загрози подібного статусу постійно звертали увагу як політики, так і експерти, зокрема В. Чорновіл, В. Горбулін, О. Ємець, Г. Перепелиця, В. Чумак, А. Зленко, К. Грищенко та ін. Адже навіть формальне проголошення нейтралітету ще не гарантує безпеки – її слід підкріплювати офіційними правовими міжнародними актами та угодами. Як зазначав В. Горбулін, «успіх у набутті Україною позаблокового статусу залежатиме від її наполегливості (виділено мною. – В. К.) під час обговорення політичних, військово-політичних та економічних ініціатив на міжнародному рівні» [6, с. 45].

У сучасному світі **нейтральність і позаблоковість є дещо штучними**

категоріями, пов'язаними із пасивністю, своєрідною стагнацією, оскільки позбавляють суб'єкта відносин швидкого маневру та підтримки у разі загроз національній безпеці. Повноцінну позаблоковість можуть дозволити собі лише ті держави, котрі володіють переконливими контраргументами у випадку зазіхань на їхні інтереси (наприклад, фінансові – як Швейцарія). А тому наприкінці зими і навесні 2014 р. Україна опинилася наодинці перед російським агресором, коли цивілізований світ мляво радив не провокувати ворога, перетерпіти незручності, а то й просто спостерігав за окупацією частини її території. Україна зуміла дати відсіч і зупинити просування чи не найпотужнішої армії світу, і суспільна думка змусила владу кардинально переглянути свою позицію щодо позаблоковості. 23 грудня 2014 р. Верховна Рада внесла зміни до згаданого вище закону (зокрема, ст. 11) таким доповненням: «Поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації». Але знадобилось ще майже п'ять років (очевидно, для вичавлювання із себе малороса), щоб Верховна Рада 7 лютого 2019 р. ухвалила зміни до Конституції, які закріпили курс України на набуття повноцінного членства в ЄС та НАТО.

Показовими в контексті утвердження загальнонаціональних рис характеру є події, пов'язані з **колективними протестами щодо неадекватних дій влади, та їх символічно-знакова кодифікація**. Помаранчева революція осені 2004 р. була суспільною реакцією на нелегітимне «просування» в президенти України В. Януковича. В ознаменування народної перемоги був встановлений **День**

Свободи, який відзначався 22 листопада з 2005 по 2011 р. І коли В. Янукович таки став президентом, він це свято скасував. Знадобилась ще одна революція – Гідності (осінь 2013 – зима 2014 рр.), яка змусила того ж таки В. Януковича забратися геть з України. І 13 листопада 2014 р. указом президента П. Порошенка було знову започатковано (фактично – відновлено) свято – **День Гідності і Свободи**, яке відзначається і донині. Але гордість і свобода – це далеко не повний перелік знакових рис українського національного характеру, а тому можна не дивуватися, чому імперія так люто ненавидить українську ідентичність, чому заради її нівелювання ладна іти на будь-які злочини проти людяності.

А чи повною мірою використовує Україна свою **суб'єктність на міжнародній арені**? Можливо, і на цьому напрямку варто згадати про козацьку сміливість та селянську працьовитість? Згідно з Єдиним державним реєстром міжнародних організацій, членом якого є Україна і який оновлюється двічі на рік, в нинішній час зафіксовано 81 позицію. В цьому переліку і найповажніші універсальні установи (ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, МВФ, ЄБРР, Рада Європи та ін.), і низка спеціалізованих організацій з проблем торгівлі, судноплавства, транспорту, авіації, атомної енергетики і т. ін. Причому в одних із таких об'єднань Україна є повноцінним членом, а в інших – асоційованим або просто спостерігачем, що, безумовно, впливає на можливість повноцінної участі в їх діяльності. Офіційно Україна є позаблоковою країною, а в Русі неприєднання вона лише спостерігач; віддавна Україна займала ключове місце на «шляху із варяг у греки», але в Раді країн Балтійського моря вона

також спостерігає. А тому риторичним залишається питання, яким чином вона може впливати на рішення відповідних структур, залишаючись у них, по суті, осторонь від продуктивних дискусій та, головне, ухвалення позитивних рішень.

Але поки що недоступним, хоча й найбажанішим (з точки зору захисту національних інтересів) є повноправне членство в ЄС та НАТО. І, окрім низки формальних вимог та перепон, у **багатьох випадках Україні не вистачає власного характеру, наполегливості, цілеспрямованості, щоб досягти бажаної мети**. Яскравим прикладом може бути розгляд «українських» питань у **Раді Безпеки ООН**. В часи президентства П. Порошенка ці питання систематично вносились до порядку денного і обговорювались. Зокрема, протягом 2016–2017 рр. відбулось понад сорок засідань за ініціативи України у зв'язку з російсько-українським конфліктом. Позитивні рішення для України важко було здобути, головне, через право вето з боку РФ як постійного члена цієї установи. Вдалося ухвалити лише 2 резолюції: 2166 від 21 липня 2014 р. із засудженням збиття літака малайських авіаліній МН-17 та 2202 від 17 лютого 2015 р. на підтримку «Комплексу заходів з імplementації Мінських домовленостей від 12 лютого 2015 р.» [10]. Згодом, 13 лютого 2017 р., на засіданні РБ ООН під головуванням тодішнього міністра ЗС України П. Клімкіна було ухвалено резолюцію 2341 щодо захисту критичної інфраструктури від терористичних загроз, ініціатором якої виступила Україна. Таким чином, **створювався широкий суспільний резонанс, і Україна отримувала міжнародну підтримку**. А останніми

роками голосу України на цих засіданнях практично не чути, хоча російсько-українська війна нікуди не зникала.

Колективна воля українського народу легітимізується в найвищих органах влади та посадових особах (вищих керівниках держави), яким делегуються відповідні повноваження. **В реальній практиці міждержавних стосунків позиція і настрої перших осіб і є персоніфікованим виявленням національного характеру всієї України.** Їхня наполегливість та рішучість, переконаність у правильності обраної позиції, щире переживання за гідний результат істотно впливають як на процес проведення переговорів, так і на їхній кінцевий підсумок. І натомість внутрішня аморфність, беззубість, ласість на похвалу та улесливість, слабкість перед спокусами тощо можуть обернутися вкрай небажаними наслідками, включно зі зрадою національних інтересів України.

Висновки

Україна як суб'єкт здійснює певну діяльність, спрямовану на освоєння предметної і духовної дійсності, і є водночас носієм певних рис, котрі уможливають таку діяльність. Функціонуючи суб'єктом, Україна сама є (і повинна залишитись) об'єктивною реальністю, тобто має онтологічний вимір, володіючи при цьому певними раціональними та духовно-практичними засобами, котрі дають можливість осягати світ і трансформувати його в бажаному для себе напрямку. Важливо при цьому для суб'єкта не обмежуватись лише споглядальною позицією, а активно вживатись у суще, номінуючи в ньому себе і власні інтереси та цінності, створюючи необхідні умови для їх опредметнення.

Семантична даність цього суб'єкта розкривається в змістовних висловлюваннях, де словом «Україна» позначається адресат висловленої думки. Наприклад, у твердженні «Україна має національний характер» Україна є суб'єктом, «національний характер» – предикатом, котрих поєднує модальність «має».

Національний характер є результатом впливу чинників різноманітного ґатунку: природного, соціального, політичного, культурного, економічного та ін., причому їхнє значення не завжди тлумачиться як рівноцінне та неминуче. Попри те навіть наголошується на пріоритетному значенні котрогось із них, особливо коли йдеться про формування національного характеру якогось певного народу чи їх спорідненої групи, генеза яких відбувається в умовах домінування певного чинника впливу (природні ізоляти, архаїчний спосіб виробництва, колоніальне становище, релігійні впадіння тощо).

Водночас існують консолідаційні первні, центри ціннісного об'єднання всієї множини характерологічних рис українського народу. В понятійно-категоріальному вимірі можна вести мову про архетипи Господаря, Воїна і Філософа. **Господар** постає уособленням осілого способу життя, прив'язаності до рідної землі, оселі та родини. Чуття любові, відданості, працьовитості, винахідливості, дбайливості, охайності, гостинності, радості та щастя від зробленого – знакові риси з цього семантичного гнізда. Категорія **«Воїн»** є alter ego категорії господаря, котрий змушений відстоювати і захищати власні цінності, причому як матеріальні, так і духовні. З цією метою господарі самоорганізуються, об'єднуються і виступають в обороні

як свого особистого, так і спільного дому – України. Героїзм, патріотизм, відданість, мужність, аскетизм, колективна воля – найголовніші з ментальних рис такої базової особистості. Природні та життєдіяльнісні умови буття українців схиляють їх до саморефлексії, роздумів про сенс життя, роблять їх **Філософами** за станом душі. Любомудри схильні до пошуку моральних засад існування, призначення людини та її долі, знаходячи істину в людському серці.

Принциповим при цьому є те, що кожен щирій українець у своїй підсвідомості зберігає характерологічні риси всіх трьох онтологічних іпостасей і здатен за потреби втілюватися в кожну з них. У цьому контексті надзвичайно важливим є **відродження для всієї України здатності бути і Господарем, і Воїном, і Філософом**, причому як у власній домівці, так і серед множини інших рівнозначних міжнародних суб'єктів. Старанно дбати про власну країну, наповнюючи її достатком і свободою, надійно захищати від зазіхань на незалежність та територіальну цілісність держави і власним розумом думати про долю майбутніх поколінь – до таких кроків спонукує увесь історичний набуток і зміст нашого національного характеру. Україна як інтегральний носій національного характеру мусить імплементувати в систему своїх міжнародних комунікативних зносин, причому як офіційних, так і неурядових, такі риси: наполегливість, послідовність, стійкість, відповідальність, вимогливість, обов'язковість, доброзичливість, розуміння, толерантність, щирість.

Безперечно, саме національний характер України є екзистенційним гарантом її історичного буття, постаючи визначальною складовою у прагненні

української нації зберегти свою національну ідентичність. При цьому суспільні рухи, як і в інші кризові періоди минувшини, консолідуються навколо загальнонаціональних пріоритетних смислів та цінностей, вважаючи першочерговими завданнями захист не лише власного суверенітету та територіальної цілісності держави, але й цивілізаційних демократичних цінностей загалом. Опредметнення архетипів та культурних кодів нації переконує в неминучості перемоги добра над злом, утвердженні самодостатньої, розвиненої та незалежної України. Його сутнісні складові постають запорукою гідної відсічі у важкій повномасштабній війні Росії проти України. Це переконливо підтверджується феноменом нездоланного спротиву України військовій російській агресії, в підвалинах якого якраз і знаходяться архетипові ментальні коди українського буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. Русская идея. *Византизм и славянство. Великий спор*. Москва: Эксмо-Пресс, 2001. С. 487–716.
2. Бочковський Ольгерд. Вступ до націоналогії. Київ: Генеза, 1998. 144 с.
3. Вундт В. Психология народов. Москва: Эксмо-Пресс; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 864 с.
4. Гнатенко П. І. Український національний характер. Київ: ДОК-К, 1997. 124 с.
5. Гончаренко Іван. Уваги до українського національного характеру. *Новий Ульм: Українські вісті*, 1961. 29 с.
6. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017 / худож.-оформ. В. Карасик. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.
7. Григорієв Никифор. Українська національна вдача. Вінніпег: Манітоба, 1941. 61 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань

(голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1991. 736 с.

9. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. Москва: Эксмо-Пресс, 1999. 736 с.

10. Діяльність України в Раді Безпеки ООН в 2016–2017 рр. [МЗС України]. URL: ukrainean.org/ukraine-and-unscl/

11. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. Київ: Либідь, 2001. 334 с.

12. Жмир В. На шляху до себе (етно-соціологічна розвідка). Київ: Демократичні ініціативи, 1995. 112 с.

13. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. 1798. Соч. В 6 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 6. С. 349–588.

14. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. Київ: Заповіт, 1998. 688 с.

15. Крисаченко В. Україна як геополітична реальність. *Студії з україністики. Хрестоматія*. Київ: Міжнародна школа україністики НАН України, 2002. Вип. 1. С. 12–65.

16. Кюстин А. де. Росія 1839 року / із французької переклав Геннадій Гамалій. *Сучасність*. 1993. № 1. С. 34–39.

17. Липа Юрій. Призначення України. Друге незмінне видання. Нью-Йорк: Накладом Української Книгарні «ГОВЕРЛЯ», 1953. 308 с.

18. Лосский Н. О. Характер русского народа. В 2-х кн.: репр. изд. Москва: Ключ, 1990. 124 с.

19. Людина і довкілля. Антологія: у 2 кн. Кн. 1 / упор., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В. С. Крисаченко. Київ: Заповіт, 1995. 432 с.

20. Маланюк Євген. Малоросійство. Нью-Йорк, 1959. 31 с.

21. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи: монографія. Дрогобич; Київ, 2004. 187 с.

22. Павловская А. В. Особенности национального характера, или Как стать

настоящим американцем. *Вокруг света*. 2003. № 4. С. 72–94.

23. Ранкур-Лаферрьер Д. Рабская душа России. Проблемы нравственного мазохизма и культ страдания. Москва: Арт-Бизнес-Центр, 1996. 304 с.

24. Ратцель Ф. Народоведение. В 2 т. Т. 2 / пер с нем. Санкт-Петербург: Книгоизд-во Т-ва «Просвещение», 1901. 877 с.

25. Ребет Лев. Формування української нації. Мюнхен: Сучасна Україна, 1951. 59 с.

26. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор., передмова О. І. Шабля. Львів: Світ, 1994. 416 с.

27. Русский характер. [Всероссийский центр исследования общественного мнения: аналитический обзор]. URL: wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/russkij-character (дата звернення: 24.08.2020).

28. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.

29. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 296 с.

30. Сойфер В. Н. Горький плод. *Огонёк*. 1988. № 1. С. 26–29.

31. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков та ін. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.

32. Українська душа. [Євген Онацький, Олександр Кульчицький, Богдан Цимбалістий, Микола Шлемкевич, Володимир Дорошенко]. Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1956. 63 с.

33. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби. Київ: Либідь, 1993. 592 с.

34. Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь: Таврія, 1999. 264 с.

35. Шелухин С. Назва України у стародавніх географів. *Хроніка–2000. Наш край*. 1992. С. 5–63.

36. Шлемкевич Микола (1954). Загублена українська людина / передмова Вікторії Храмової. Київ: МП «Фенікс», 1992. 168 с.
37. Эриксон Э. Г. Детство и общество / пер. с англ. А. А. Алексеева. Санкт-Петербург: Ленато, АСТ; Фонд «Университетская книга», 1996. 582 с.
38. Юм Д. О национальном характере. Соч. в 2 т. 2-е изд. доп. и пер. / пер. с англ. Москва: Мысль, 1996. Т. 2. С. 605–622.
39. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 1 / пер. з рос. І. І. Сварника. Львів: Світ, 1990. 319 с.
40. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен: Cirero, 1993. 220 с.
41. Patterson Th. E. The American Democracy. Second ed. New-York: McGraw-Hill, Inc., 1993. 774 p.
1. BERDYAEV, N. (2001). *The Russian Idea. Byzantism and Slavism. A Big Dispute*. Moscow: Eksmo-Press, pp. 487-716. [in Rus.]
2. BOCHKOVSKIY, O. (1998). *Introduction to the Natiology*. Kyiv: Geneza, 144 p. [in Ukr.]
3. WUNDT, W. (2002). *Psychology of Peoples*. Moscow: Eksmo-Press, St. Petersburg: Terra Fantastica, 864 p. [in Rus.]
4. HNATENKO, P. (1997). *Ukrainian National Character*. Kyiv: DOK-K, 124 p. [in Ukr.]
5. HONCHARENKO, I. (1961) *Attention to the Ukrainian National Character*. Neu-Ulm: Ukrainski Wisti, 29 p. [in Ukr.]
6. GORBULIN, V. (2017) *Chronicles of Predictions: 2006-2017*. Kharkiv: Folio, 255 p. [in Ukr.]
7. HRYHORIV, N. (1941). *Ukrainian National Character*. Winnipeg: Manitoba, 61 p. [in Ukr.]
8. HRUSHEVSKIY, M. (1991). *History of Ukraine-Rus*. In 11 Volumes, 12 Books. Kyiv: Naukova Dumka, 736 p. [in Ukr.]
9. DAL, V. (1999). *Explanatory Dictionary of Russian Language. Modern Version*. Moscow: Eksmo-Press, 736 p. [in Rus.]
10. *Activities of Ukraine in the UN Security Council in 2016-2017 [MFA of Ukraine]*. [online] Available at: ukrainian.org/ukraine-and-uns [in Ukr.]
11. DONCHENKO, O., ROMANENKO, Yu. (2001). *Archetypes of Social Life and Politics (Deep Regulations of Psychopolitical Everyday Life)*. Kyiv: Lybid, 334 p. [in Ukr.]
12. ZHMYR, V. (1995). *On the Way to Self (Ethno-Sociological Intelligence)*. Kyiv: Democratic Initiatives, 112 p. [in Ukr.]
13. KANT, I. (1996). *Anthropology from a Pragmatic Point of View. 1798*. In 6 volumes. Moscow: Mysl, Vol. 6, pp. 349-588. [in Rus.]
14. KRYSACHENKO, V. (1998). *Man and the Biosphere: the Basics of Ecological Anthropology*. Kyiv: Zapovit, 688 p. [in Ukr.]
15. KRYSACHENKO, V. (2002). *Ukraine as a Geopolitical Reality. Ukrainian Studies Studios. Reader*. Kyiv: International School of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, pp.12-65 [in Ukr.]
16. CUSTINE, A. de. (1993). *Russia in 1839*. Translated from French by Gamalii G. Suchasnist (Modern Times), № 1. pp. 34-39. [in Ukr.]
17. LYPY, Yu. (1953). *Destination of Ukraine*. Second Edition. New York: Published by Hov-erla Ukrainian Book Store, 308 p. [in Ukr.]
18. LOSSKIY, N. (1990). *Character of the Russian People*. In 2 Books. Moscow: Kliuch, 124 p. [in Rus.]
19. KRYSACHENKO, V. (1995). *Man and the Environment. Anthology*. In 2 books. Book 1. Kyiv: Zapovit, 432 p. [in Ukr.]
20. MALANIUK, Ye. (1959). *Little Russia*. New York, 31 p. [in Ukr.]
21. MYKHALCHENKO, M. (2004). *Ukraine as a New Historical Reality: Europe's Spare Player*. Drohobych, Kyiv. 187 p. [in Ukr.]
22. PAVLOVSKAIA, A. (2003). *Peculiarities of the National Character, or How to Become a Real American. Around the World*. № 4. p. 72-94. [in Rus.]
23. RANCOURT-LAFERRIÈRE, D. (1996). *The Slave Soul of Russia. Moral Masochism and the Cult of Suffering*. Moscow: Art-Business-Center, 304 p. [in Rus.]
24. RATZEL, F. (1901). *Ethnology*. Vol. 2. St. Petersburg: Prosveschenye Publishing House, 877 p. [in Rus.]

25. REBET, L. (1951). *Formation of the Ukrainian nation*. Munich: Suchasna Ukraina Publishing House, 59 p. [in Ukr.]
26. RUDNYTSKYI, S. (1994). *Why do we want an independent Ukraine?* Lviv: Svit, 416 p. [in Ukr.]
27. *Russian character [All-Russian Center for Research on Public Opinion: Analytical Review]*. [online] Available at: wciom.ru/analytical-reviews/analyticheskii-obzor/russkij-charakter [Accessed 24 Aug. 2020]. [in Rus.]
28. RIABCHUK, M. (2000). *From Little Russia to Ukraine: Paradoxes of Delayed Nation-building*. Kyiv: Krytyka, 303 p. [in Ukr.]
29. SAS, P. (1998). *Political culture of Ukrainian Society (the End of the 16th – the First Half of the 17th Century)*. Kyiv: Lybid, 296 p. [in Ukr.]
30. SOIFER, V. (1988). Bitter fruit. *Ohonok (Glimmer)* No. 1, pp. 26-29. [in Rus.]
31. PYROZHKOVA S., eds., (2020) *Ukraine as a Civilizational Subject of History and Modernity: National Report*. Kyiv: Nika-Center, 356 p. [in Ukr.]
32. ONATSKYI, Ye., et al., (1956) *Ukrainian Soul*. New York; Toronto: Kliuchi, 63 p. [in Ukr.]
33. ANTONOVYCH, D., ed., (1993). *Ukrainian Culture*. Lectures Edited by Dmytro Antonovych. Kyiv: Lybid, 592 p. [in Ukr.]
34. SHVETSOVA, A. (1999). *National Character as a Cultural Phenomenon*. Simferopol: Tavria, 264 p. [in Ukr.]
35. SHELUKHYN, S. (1992). The Name of Ukraine among Ancient Geographers. *Khronika-2000. Nash Kraj (Chronicle-2000. Our Land)*, pp. 5-63. [in Ukr.]
36. SHLEMKEVYCH, M. (1954). *A Lost Ukrainian Person*. Kyiv: Fenix Small Enterprise, 168 p. [in Ukr.]
37. ERIKSON, E. (1996). *Childhood and Society*. Translated from Russian by Aleksieieva A. St. Petersburg: Lenato, AST; University Book Fund. 582 p. [in Rus.]
38. HUME, D. (1996). *Of National Characters*. In 2 volumes. Second edition. Moscow: Mysl. Vol. 2, pp. 605-622. [in Rus.]
39. YAVORNYTSKYI, D. (1990). *The History of the Zaporizhzhian Cossacks*. Translated from Russian by Svarnyk I. Vol. 1. Lviv: Svit. 319 p. [in Ukr.]
40. YANIV, V. (1993). *Essays to the History of Ukrainian Ethnopsychology*. Munich: Cirero, 220 p. [in Ukr.]
41. PATTERSON, Th. (1993). *The American Democracy*. Second ed. New York: McGraw-Hill Inc., 774 p. [in Eng.]